



MINDAUGAS BRIEDIS

Vilniaus Gedimino technikos universitetas

DVASINIS ĮVAIKINIMAS IR DOVANOS KRIKŠČIONIŠKOJE EPISTEMOLOGIJOJE IR ETIKOJE

Spiritual Adoption and Gifts in the Epistemology
of Christianity and Ethics

SUMMARY

The article deals with the notion of Christian way of being or life in itself, which stems from certain doctrinal commitments. Hence the analysis of the uniqueness Christian issues on self, world and behaviour must be approached not only from the ethical point of view but also from the epistemological one, which in turn is incarnated in such analogies as „spiritual adoption“ or “the gifts of the Holy Spirit“. Such perspective enables to conflate metaphysical doctrine of the divine grace with ethical theory concerning theological virtues as the dispositions of the human flourishing. The conceptual horizon for the problems discussed constitutes the critical dialogue with Tomas Aquinas, who presented not only insightful meta-analysis concerning divine grace and theological virtues, but also articulated the need and method for the true inner transformation, which constitutes the Christian way of being. This in turn reveals the Christian way of life as the dialectics between faith in Jesus Christ and associated cognitive outlooks and moral habits. At the end part of the article the specifics of the Christian version of life ones again is evaluated in comparison with classical philosophical schools.

SANTRAUKA

Straipsnyje analizuojama krikščioniškojo gyvenimo arba buvimo būdo samprata, išplaukianti iš tam tikrų doktrininų įsipareigojimų. Tačiau unikalios krikščioniškos savivokos, pasaulėžiūros ir elgesio kodo peržiūra verčia grįžti prie pačios tikėjimo doktrinos ir apvarstyti ne vien etinius, bet ir epistemologinius postulatus, įkūnytus tokiose analogijose kaip „dvasinis įvaikinimas“ ar „Šventosios Dvasios dovanos“. Tai leidžia susieti metafizinę Dievo malonės doktriną su etine teologinių dorybių kaip visaverčio gyvenimo dispozicijų te-

RAKTAŽODŽIAI: krikščionybė, Tomas Akviniėtis, teologinės dorybės, tikėjimas, Šventosios Dvasios dovanos.

KEY WORDS: Christianity, Thomas Aquinas, theological virtues, faith, the gifts of the Holy Spirit.

orija. Šiems tikslams įgyvendinti straipsnyje inicijuotas kritinis pokalbis su Tomu Akviniečiu, ne tik jo pateikta įžvalgia Dievo malonės ir dorybių meta-analize, bet ir metafizine vidinės transformacijos poreikio ir metodo, įgalinančio krikščioniškąjį gyvenimą, eksplikacija. Tai leis suprasti, kas gi yra krikščioniškasis buvimo būdas, kai tikėjimas į Jėzų Kristų pasirodo kaip tam tikro intelektualinio akto ir asocijuotos kognityvinės nuostatos bei moralinio įpročio dialektika. Straipsnio pabaigoje krikščioniškosios buvimo versijos išskirtinumas dar kartą apčiuopiamas jau kaip alternatyva nekrikščioniškomis klasikinėms filosofinėms mokykloms.

Gailestingasis Dieve, jei šitaip Tu elgiesi su savo draugais, nenuostabu, kad tik tiek jų teturi...

Motina Teresė

ĮVADAS

Naujojo Testamento autoriai viena-reikšmiškai pabrėžė, kad raktas į žmogaus klestėjimą yra tikėjimas į Jėzų Kristų, liudytą ir liudijantį Dievo žodį (Jn 14, 6).¹ Evangelijose Jėzus prabyla iki tol negirdėto autoriteto vardu, paskatindamas minias socialinės sumaišties metu pasimetusių klausytojų pasirinkti Jo žinią savo gyvenimo šerdimi. Būtent tikėjimas, o ne moraliniai, teisiniai ar ritualiniai Mozės įstatymo aspektai skelbiami kaip kelias išsivaduoti iš nuodėmės vergijos ir radikaliai pakeisti savo gyvenimą. Nors ir diskutuotina, bet galima teigti, kad krikščioniškoje naujienoje tikėjimas eina iki gailestingumo, artimo meilės ir visų kitų etinių reikalavimų, būtent jis suteikia būtiną sąlygą – kognityvią ir afektyvią transformaciją, kaip vienintelį raktą į antžmogišką krikščionybės meilę.²

Tokiu būdu, tikėjimas į Jėzų Kristų glūdi ne tik krikščioniškosios doktrinos, bet ir pačiame krikščioniškojo gyvenimo centre. Tačiau kas iš tiesų yra šis tikėji-

mas? Kaip jis funkcionuoja tikinčiojo gyvenime? Kokias alternatyvas jis teikia netikinčiam? Kaip jis sugyvena su klasikinėmis etinėmis alternatyvomis, pateiktomis anapus tikėjimo tradicijos? Tokius ir panašius klausimus ketinu nagrinėti šiame straipsnyje.

Šio straipsnio tikslas nėra parodyti, jog krikščioniškasis tikėjimas puikiai dera su racionalumo standartais (gerokais pakritikuotais pačių šiuolaikinių racionalistų arba post-racionalistų), kas šiandien taip populiari net tarp nekrikščioniškų mąstytojų. Jokiu būdu nesumenkinant pastarosios užduoties, mano tikslas yra išskleisti krikščionišką tikėjimą tarsi „iš vidaus“. Tiksliau, aptarti tikėjimą kaip dorybę, sekančią iš tam tikro Dievo ir žmogaus santykio supratimo. Antra, kaip patį unikalų Dievo, pasaulio ir savęs supratimą ir trečia – galimybę konkrečių kognityvių, afektyvių ir elgesio praktikų, kurios įgalina žmogaus prigimties išsipildymą.

1. GYVENIMAS: DIEVO MALONĖ IR ŽMOGAUS TRANSFORMACIJA

Evangelijose Jėzus ne kartą pabrėžia, kad neša „naują gyvenimą“ kurį tapa-

tina su savimi (Jn 6, 35, Jn 13, 6 ir pan.). Tuo pačiu tikinčiojo santykis su Dievu

apibūdinamas kaip kokybiškai skirtingas ir nenusakomai intymesnis nei bet koks tvarinys (net ir pasižyminčio racionalumu) galimas santykis. Tomas Akvinielis savo fundamentalioje analogijos teorijoje³ šį santykį gretina su draugiškumu, tiksliau, šeimynišku draugiškumu tarp vaikų ir tėvų (Jn 1, 12), ir tai yra krikščioniškai formuluojamos laimės esmė.

Tačiau Tomas Akvinielis pastebi, kad prigimtinės nuodėmės „aidas“ mus atskiria ne tik nuo mėgavimosi šiuo šeimynišku, bet ir nuo išbaigtų santykių su kitais tvariniais.⁴ Dar daugiau, angeliskasis daktaras (*Doctor Angelicus*) itin šiuolaikiškai pastebi, kad net ir (kognityviai ir afektyviai) galėtume, vargu ar pageidautume artumo su Dievu, kartoju, net esant tokiai galimybei. Prigimtinės nuodėmės prakeikimas reiškiasi tuo, kad žmonės nuolat formuoja preliminarus tikslus (turtą, galią, populiarumą ir kt.) kaip galutinius. Apibendrinus aštrią Tomo Akvinielio išvalgą, žmogaus situacija yra tokia: jis negali patenkinti savo ultimatyvaus troškimo, antra, net neturi aiškaus supratimo, kas tai galėtų būti, trečia, jei žinotume, to nepasirinktume. Taip Tomas Akvinielis paruošia vietą išvadai, kad Dievo iniciatyva (Apreiškimo struktūra) yra būtina, kad būdamas *Tėvas*, Jis *dar kartą* įsūnytų savo vaikus. Ir šis įsūnijimas turi sutapti su vidine transformacija, kurią padovanojo Kristus. Kaip ši transformacija apibūdinama metafiziškai?

Pagal tomistinę doktriną, kai Dievo malonė paliečia pačią žmogaus būtis šerdi, sielos esmę, „įliedama“ (*infusion*) į ją kokybę konstituojančią dvasinę

struktūrą, tuo pačiu inicijuoja į minėtą sakralų šeimyninį gyvenimą. Kokybės, pakylėjanti žmogų iki išūnyto statuso, Akvinielio vadinama malone, nelygstamai peržengiančia dorybes, įgyjamas dėl žmogaus veiklos.⁵ Ontologinis šios malonės subjektas yra pati sielos esmė, ne vien kognityvios ar kitos galios, *kylančios* iš sielos.

Atkartodamas Šventąjį ir Bažnyčios tėvų raštus, Tomas Akvinielis čia pavartoja *divinizacijos* kalbą. Per įlietą malonės kokybę esame tiesiogiai supažindinami su dalyvavimo Dievo gyvenime galimybe ir „metodika“ taip, kad malonė įsteigia tikinčiojo savastyje pačią tokio dalyvavimo galimybę ir tam tikrą modelį, arba „panašumą“ su Kristumi. Kas yra Kristus kaip toks, tikintieji gali tapti „įvaikinimo“ aktu, tačiau toks dieviškas įvaikinimas būtinai pasižymi vidinės transformacijos struktūra.⁶

Tikinčiojo vidinis (struktūrinis) dalyvavimas trijų dieviškų asmenų gyvenime ir vienovėje gerokai peržengia žmogiškosios vaizduotės galias (Kor 1, 2–9), todėl Bažnyčios autoritetui bene artimiausias to pavyzdys yra fizinė, dvasinė, emocinė ir socialinė vyro ir žmonos vienovė krikščioniškosios santuokos ideale, bet ir tai yra ribota analogija. Malonės dėka žmogaus intelektualinės, valios ir emocinės galios perkeičiamos taip, kad pajęgtų tai, ko kitaip nepajęgia.⁷

Taip įlietos dorybės tampa instrumentais, kuriais pagrindinės sielos galios dalyvauja dieviškajame gyvenime. Tomas Akvinielis čia jau naudojami analogija tarp „natūralios proto šviesos“, kai dorybės įgyjamos per pakartotas praktikas ir „malonės šviesą“, iš kurios įlietos dorybės

išplaukia ir pagal kurią yra struktūruotos. Taip kaip *igyto* dorybės leidžia žmogui gyventi pagal natūralią proto šviesą, įlietos dorybės predisponuoja žmogų suderinti gyvenimą pagal malonės šviesą.⁸

Igyjamos dorybės yra išmintis (*sapientia*), išbaigianti intelektą tiek, kad šis pavirsta praktiniu žinojimu, antra, teisingumas (*iustitia*), kuris išbaigia mūsų valią tiek, kad ši pereina į veiksmus kito-atžvilgiu, trečia, narsa (*fortitude*), kuri harmonizuoja ūmias aistras atitinkamai praktiniam protui ir ketvirta – saikas arba savikontrolė (*temperantia*), kuri harmonizuoja aistras praktiniam žinojimui – padaro mus tinkamus draugystei, t.y. įvairiems buvimu su kitais žmonėmis ir žmonių bendruomenėje apskritai būdams. *Analogiškai* teologinės dorybės, kylančios iš malonės, padaro mus tinkamus amžinajam gyvenimui dieviškojoje bendrystėje.

Tikėjimas suteikia kognityvią-subjektyvią prieigą prie vidinio Dievo gyvenimo ir išganymo modelio, viltis veda prie absoliutaus pasitikėjimo Dievo galiomis ir ketinimais padėti mums įveikti kliūtis ir pasiekti amžinąjį gyvenimą. Tuomet gailestingumas (meilė) pasirodo kaip itin specifinė draugystė su Dievu, jau *dabar* dedanti amžinojo gyvenimo pamatus, link kurio tiek tikėjimas, tiek viltis yra orientuotos.

Tokiu būdu įlietos moralinės kokybės (teologinės dorybės) leidžia kilstelti išmintį, narsą ir teisingumą iki teologinių dorybių motyvacijos. Natūralios savybės ir įsteigiamos nuolatinėmis praktikomis, pasirenkamos laisva valia, tačiau polinkis link tokių laisvos valios dispozicijų gali, kaip matysime vėliau, labai stipriai skirtis.

Taigi su teologinėmis dorybėmis, kurios išplaukia iš malonės, yra kitaip nei su natūraliomis, nes tai nėra *igyti* įpročiai, o Dievo *suteikti* malonės dėka. Todėl, bent jau pradžioje, šie įpročiai yra gana silpnos dispozicijos, silpnai išsisknijusios individualioje sąmonėje. Tai reiškia, kad jų puoselėtojas turi būti palaikomas ir skatinamas išoriškai, kad taikytų jas nepaisant kliūčių, atsimenant ir bendrąją dieviškojo šauksmo užmaršties tendenciją žmonių asmeniniame ir žmonijos istoriniame likime. Panašiai (analogiškai) kaip vaikai yra reikalingi tėvų priminti ir palaikyti, pvz., saiko ar savikontrolės įgūdžių siekimą, *Šventosios Dvasios dovanos* yra būtinos teologinių dorybių atžvilgiu, net ne jų praktikavimui, o pirmiausia parengiant tikinčiuosius priimti, būti paveiktiems *Šventosios Dvasios* veikimo. Todėl krikščioniškajame gyvenime vienas pirmųjų žingsnių yra tam tikro dėmesingumo ugdymas, pvz., maldos pagalba, kuri suintensyvina patį dovanojimo vyksmą.⁹ Tokiu būdu malda (ir bendruomeninė liturginė praktika, ir privati meditacinė) greta egoistinės stovėsenos atsisakymo ir gerų darbų skatulio, yra esminė krikščioniškajam gyvenimo būdui. Būtent malda kultivuoja gyvosios Dievo esaties pojūtį, didina tikinčiojo jautrumą iki tokių minčių ir emocijų, kurios konstituuoja *Šventosios Dvasios* poveikį.

Šventosios Dvasios dovanų pagrindinis vaidmuo padeda suprasti daug kritikuotą pasyvumo elementą – tiksliau, persvarstyti atsivimą Dievo valiai kaip vieną krikščioniškojo buvimu būdo apibūdinimą. Būti atviram patarimui, įtikinimui, poveikiui, savotiškam spaudimui, yra svarbu kiekvienam moraliai sveikintam gyvenimui (Vakarų kultūrai šią

praktiką padovanojo Sokratas), net jei kai kurios moralės teorijos perdėm sugriežtina autonomijos sampratą. Krikščionybės požiūriu, tikintieji visuomet reikalingi kreipties, palaikymo, todėl kad jie yra „mažieji“, kuriems Dievas atvėrė tai, kas paslėpta nuo „išmintingų ir išmanančių“ (Mt 11, 25). Jei Dievas yra visa ko švento šaltinis (*Fons Omnis Sanctitatis*), tikinčiojo moralaus gyvenimo

idealas yra toks, kuriame Šventoji Dvasia įveikia visas kliūtis, taip pat ir patį abejojantįjį kaip didžiausią kliūtį. Taigi, viena pirmųjų tikinčiojo užduočių yra atsiduoti Šventosios Dvasios kreipčiai ir pasipriešinti savęs kaip kliūties sudaiktinimui. Toliau kaip tik ir analizuosime keturias Šventosios Dvasios dovanas, įgalinančias krikščioniškąją gyvenimo transformaciją.

2. TIESA: TIKĖJIMAS IR ŠVENTOSIOS DVASIOS DOVANOS

Tikėjimo dėka tikintieji dalyvauja kognityviame Dievo gyvenime – tai reiškia, geba vis labiau Jį suprasti, matyti save ir pasaulį taip kaip Jis mato ir atpažinti bei pripažinti Jo providencijos veikimą savo gyvenime.

Tomas Akvinietis atskiria tam tikrus tikėjimo objektus. Vieni yra apreikšti Dievo, bet žmogaus protas neturi problemų natūraliomis savo galiomis juos pasiekti ir suvokti. Tačiau vadinamosios „tikėjimo misterijos“ (Tvėrimas laike, Adomo nuopuolis, kreipimasis į Mozę, Švč. Trejybė, Dievo Sūnaus įsikūnijimas, Išganymas, Šventosios Dvasios ir Sakramentų veikimas, Paskutinysis teismas, Dangus bei Pragaras) yra tokios, kad be kreipimosi į dieviškąjį apreikimą, negalima net iš principo kognityviai prie jų priartėti. Pats Tomas vardija daug pasaulio savybių, laikytinų Dievo veikimo pasaulyje padariniais, o Dievą – priežastimi. Šia prasme jis daug optimistiškesnis nei daugelis viduramžių ir modernųjų religijos mąstytojų. Vis tik Bažnytinis kanonas teigia, kad pagrindinės krikščionybės doktrinos – istorijos prasmė ir išganyimo struktūra – yra misterijos, galimos priimti tik tikėjimu.

Nors „tikėjimo preambolių“ (Dievo egzistavimas, vienovė, amžinumas, nematerialumas, paprastumas, gerumas, teisingumas, gailestingumas, providencija) ir „tikėjimo misterijų“ perskyra svarbi dėl apologetinių tikslų, centrinio vaidmens krikščionio gyvenime ji nevaidina todėl, kad būtent dėl įlietos tikėjimo dorybės tikintiesiems prieinamos *visos* apreikštos doktrinos – nesvarbu, preambolės ar misterijos.¹⁰ Ką reiškia tikėti šiais (tikėjimo) objektais?

Paprastai įtikėti į ką nors reiškia savanoriškai priimti tai kaip tiesą, pasitikint kažkieno, ką laikome vertu pasitikėjimo, žodžiu, net jei nesame „isitikinę“ dalyko teisingumu – ir darome tai siekdami tam tikro gėrio. Čia Tomas Akvinietis naudojami studentų ir dėstytojų santykio analogija. Neabejotina, kad pasitikėjimas yra tokio santykio pagrindas, ypač studijų kelio pradžioje. Vardan didesnio gėrio – žinojimo ar egzamino, studentai savanoriškai sutinka su teiginiais, sudarančiais konkrečią discipliną, net jei dalies jų nesupranta. Tiesiog pasitiki, kad jei teiginiai bus suprasti ir panaudoti, jie atneš gėrį, o jei jie studijuos pakankamai ilgai ir dė-

mesingai, patys įsitikins propozicijų teisingumu.

Kaip ir studentai, tikintieji numato tikslą, patikliai priimdami Dievo išsakytus teiginius. „Tikslas“ čia yra pats amžinasis gyvenimas bei tikrasis žmogaus kaip tokio atsiskleidimas. Paradoksalus krikščioniškosios epistemologijos pobūdis numato, kad tikėjimo atveju jau pati tikinčiojo meilė apreiškiančiam tiesą yra esminis supratimo faktorius. Tai ir krepia prie šeimyniško santykio analogijos: vaikai myli savo tėvus kartu su implicitiniu priklausomybės ir patirties trūkumo pripažinimu. Kita vertus, tokia meilė skatina troškimą pamatyti pasaulį tėvų akimis ir leidžia suprasti ne tik ko tėvai juos moko, bet ir vis labiau dalyvaujant tėvų eskizuojamame gyvenime, įgyti kitaip neprieinamą *praktinį* supratimą. Kai tikėjimas motyvuotas meilės, o gyvenimo būdas suformuotas tikėjimo objekto, tikintysis gali suprasti tai, kas kitaip neprieinama. Trumpai tariant, tikintieji, kurie *apsisprendžia* gyventi pagal teorinį objektą, iškeltą apreiškimo, patiria gilią kognityvinę transformaciją, palaipsniui įgydami savęs ir pasaulio žiūrą iš dieviškosios perspektyvos.¹¹ Čia laikas paminėti Tomo Akviniečio *Šventosios dvasios dovanų* teoriją.¹²

Kiekviena Šventosios Dvasios dovana transformuoja suvokimą, priartindama prie Dievo perspektyvos, transformuojančios tikinčiojo gyvenimą. Pirmoji dovana yra supratimas (*intellectus*) kaip gebėjimas priimti Šventosios Dvasios intelektualines iluminacijas apie centrinės tikėjimo tiesas, pirminius paties apreiškimo principus. Jis parengia kelią tolimesnei skvarbai į tikėjimo tiesas.

Nors tikintieji negali misterijų suprasti iki galo, *dovanos* dėka jie bent jau gali jas identifikuoti. Dovana skatina judėti link gilesnio misterijų supratimo, meilės ir dėkingumo Dievui Tėvui vardan. Paprastai šis gilesnis supratimas užtikrinamas dalyvaujant Bažnyčios liturgijoje ir individualioje maldoje.

Jei *supratimo dovana* ir negarantuoja išlavinto tikėjimo tiesų išmanymo, jis neša intuityvų supratimą to, kas su apreiškimu dera ir kas ne. Tai, kad supratimo dovana prieinama visiems tikintiesiems, bet greičiau tik parengia dirvą gilesniam apreiškimų tiesų supratimui, nuolat provokavo gnostinę pagundą suskirstyti tikėjimą į vulgarų ir mokytą (kalbant G. Berkeley terminais). Tačiau tradicinėje krikščionybėje ši opozicija yra paviršutiniška, juk abi grupės gali patekti į nuodėmės, priešingos tikėjimo dorybei, situacijas. Po to, kai tikintiesiems suteikiamas pradinių tikėjimo principų pagrindų supratimas (*intellectus*), antrasis kognityvus žingsnis yra gebėjimas šių principų šviesoje atlikti (gyvenimo) vertinimą, kuris susijęs su likusiomis trimis Šventosios Dvasios dovanomis, savo ruožtu, papildančiomis supratimą.

Dėl *žinojimo dovanos* (*scientia*) tikintieji yra parengiami susidaryti tvirtus vertinimus apie pasaulį apskritai ir elgesio principus konkrečiai. Tiksliau, *dovanos* dėka jie pradeda matyti pasaulį taip, *kaip* jį mato Dievas, taigi net *įžvalgiausia* perspektyva į kūrinių be apreiškimo lieka žmogui neprieinama. Tai neatsiejama ir nuo moralinio tobulėjimo, nes aiškiausias žvilgsnis į žmogaus *ethos* (intencijas ir poelgius) yra iš Dievo perspektyvos, kokį ir suteikia žinojimo dovana. Žinoma, tiks-

lus savęs pamatymas yra gana skausmingas patyrimas, bet tuo pačiu neatsiejamas nuo tiesos ir Dievo meilės.¹³

Žinojimo dovana taip pat esminė krikščionio buvimo būdai dar vienu aspektu – tapatinimusi su nukryžiuotuoju Kristumi. Pagal krikščionybę, kentėjimas nėra nei absurdiškas, nei blogas tarsi nesėkmė. Veikiau bet kokia kančia yra išgananti, kai tikintysis prisijungia prie Kristaus kančios. Kai kančia sutinkama iš meilės Dievui ir artimui, tai pozityvi vertybė, krikščionišku požiūriu itin vertinga pačiam ir aplinkiniams; tai paaiškina savęs neigimo ir kankinystės reikšmę krikščioniškoje etikoje. Pabrėžtina, kad ne tik heroizmas ar mėgavimasis savęs mariniu, bet ir nedidelės kasdienės „aukos“ labai svarbios krikščioniškam buvimo būdai.¹⁴ Tokio elgesio stabilumas krikščionims yra jau ne tiek valios pastangų išdava, kiek antgamtiškos malonės aktas. Krikščioniška kančios samprata bei kankinystės istorija tikrai nedera su kasdieniu „sveiku“ protu, ypač esant palankioms aplinkybėms ir laisvę suprantant kaip galią pasiekti tikslus, tačiau kryžiaus paradoksas apima ir tai, kad didysis džiaugsmas glūdi savo gyvenimo paaukojime, kad gyvenimas atrandamas jį paaukojus Kristui (Mt 10, 39). Tai patvirtina šventųjų tradicija.

Kai *žinojimo dovana* leidžia teoriškai pamatyti save ir savo būties aplinkybes, *patarimo dovana* (*consilium*) leidžia daryti pagrįstus praktinius sprendimus įvairiose situacijose ir jų laikytis. Būtent ši dovana sudaro krikščioniškai suprastos *phronesis* (praktinė išmintis) šerdį. *Consilium* veikimu gauname „patarimą“ (vertybinę kreiptį) iš Dievo, panašiai kaip *prudantium* atveju iš kitų žmonių.

Beje, Dievo valia kaip patarimas gali ateiti ir iš kito žmogaus kaip Dievo valios įkūnijimas konkrečioje situacijoje. Tačiau paprastai Bažnyčia tikinčiajam pataria visose gyvenimo situacijose, taip užtikrindama krikščioniškojo gyvenimo būdo nuoseklumą.

Paskutinė Tomo Akviniečio išskiriama *išminties dovana* (*sapientia*) kaip intelektualinė dispozicija, tiesiogiai siejama su geraširdiškumu. Šventųjų gyvenimai kaip tik ir išreiškia tą išmintį, gimstančią iš intymaus šeimyniško artumo. Išminties dovanos dėka tikintieji gali modeliuoti savo preliminaros meilės modelius analogiškai meilei Dievui, taip kartu siekdami paties Dievo meilės. Būtent dėl šio teologinės etikos rato, teologinės dorybės gali suteikti dieviškos palaimos nuojautą jau šiame gyvenime. Taip yra todėl, kad dėl išminties dovanos visi baigtiniai objektai išrodo nelygstamai mažiau trokštami nei intelektualinė ir afektyvi vienovė su Trejybės asmenimis. Beje, taip tikintieji tampa išmintingi klasikine (filosofine) prasme, pasiekdami akivaizdumą klausimuose apie „aukščiausias priežastis“, „ilgalaikės pasekmes“ ir panašiai.

Taip žiūrint, krikščionybė yra tikroji išmintis, įgyvendinanti klasikinių filosofinių mokyklų išminčiai keltus kriterijus. Vėliau panagrinėsime filosofinių mokyklų ir krikščionybės santykį mums rūpimu aspektu, bet kol kas dar grįžkime prie minėto krikščioniškojo akivaizdumo, kuris tiesiog sukrečia skaitant apie šventųjų gyvenimus: kaip galimas toks akivaizdumas, atsižvelgiant į tai, kad krikščionybė pabrėžia, jog misterijos negali būti intelektualiai visiškai suvoktos šiame gyvenime? Jei paklaustume pasaulio

lietiškai, argi ne kvaila visą pasitikėjimą sudėti į tai, ko net negali suprasti?

Pirma, esant normalioms aplinkybėms, atsidavę tikintieji nekelia epistemologinių klausimų. Taip, jie analizuoja ir reflektuoja tikėjimo tiesas, bet ne tam, kad atrastų joms episteminių pagrindą, o kad giliau suprastų *savo* pagrindinius įsitikinimus ir atitinkamai tobulintų gyvenimą. Greta to, tikintieji kreipiami atlikti meilę, gailestingumą ir teisingumą išreiškiančius poelgius, atitinkamai socialiniam vaidmeniui namuose, darbe ar bendruomenėje.¹⁵ Dar daugiau, daugelis tikinčiųjų tiesiog neturi reikalingų tokiam intelektualiniam iššūkiui gebėjimų, o savarankiškas bandymas perprasti krikščionybę epistemologiškai gali pridaryti žalos ir paralyžiuoti krikščionišką gyvenimą. Taigi, „Jėzaus kariai“ (tikintieji), kaip ir įprasti kariai, turi vykdyti įsakymus, rūpintis mūšiu (įveikti pagundas ir skleisti žinią), o ne kontempčiuoti (Aristotelis).

Dėl tokių principų tikintieji apskritai (ypač krikščionys) neretai laikomi kvailais ir neatsakingais. Pvz., ne tik antikos filosofai, bet ir J. Locke'as bei J. S. Millis teigė, kad liberalioje demokratijoje kiekvienas suaugęs žmogus privalo tapti filosofu-ekspertu savo gyvenimo reikaluose. Tačiau tai visiškai neatitinka kasdienybės, kur krikščionys ypač skatinami šeimyninėms ir visuomeninėms prievolėms (Locke'as ir Millis vaikų neturėjo). Daug adekvatesnį požiūrį išreiškė pats Tomas Akvinielis atsakydamas, kodėl Dievas apreiškė mums net ir tas tiesas, kurias suvokti natūralus protas gali ir be apreiškimo pagalbos.¹⁶ Tačiau tai jokiū būdu nereiškia, kad Bažnyčia kaip *bendruomenė* neturi kelti epistemologinių klausimų.¹⁷

Pažymėtina, kad *tikrumo* „tipas“, kurį išreiškia tikintieji, tikėjimo dalykuose gali būti pranašesnis nei racionalistinis mąstymas. Tikėjimo epistemologija remiasi absoliučiu pasitikėjimu Dievu, kaip vertu pasitikėjimo tiesos apreiškėju, kai racionalistinė nuostata paremta įrodymais, liudijimais, kurie pažįstantįjį subjektą neproporcingai iškelia virš pažinimo objektų, arba tariant fenomenologiškai, sąmonės turinių.

Taigi, nors prigimtinio proto dorybės savo aukščiausiomis apraiškėmis lenkia tikėjimą įrodomumu, kuriuo sugriebiami įrodomi objektai, krikščioniškasis tikėjimas lenkia prigimtinio proto dorybes savo aukščiausiomis apraiškėmis tvarumu (vedančiu net iki savanoriško apsisprendimo kankinystei, vardan tiesos liudijimo). Pasitikėti autoritetu, šiuo požiūriu, yra epistemiškai labiau pagrįsta nei situatyviai sąlygotomis intelekto operacijomis.¹⁸ Taip krikščioniškoji „dvasinio vaikiškumo“ samprata kertasi su demokratiniiais išsilavinimo idealais, keltais Locke'o, Millio ir kitų, tačiau žvelgiant iš krikščioniškos perspektyvos, pasitikėjimas Kristumi kaip mokytoju yra adekvatus atsiliepimas į tikrąją žmogaus episteminę situaciją, ką filosofijoje įtvirtino kataliko Kanto grynojo ir praktinio proto perskyra.

Žinoma, nemažai šiuolaikinių filosofų teigė ir rodė, kad jokia krikščioniška metafizinė ir moralinė teorija neturi racionalaus pranašumo prieš jokią kitą, todėl šiuolaikinio gyvenimo pagrindinis principas teigia, kad individas laisvai renkasi kokią nori pasaulėžiūrą, jei ji nekonfliktuoja su visuomenės palaikoma. Tačiau tam krikščionybė priešpriešina intelektualinės arogancijos problemą,

kuri iš esmės reiškia, kad individas skatinamas rinktis ne ką reikia, o ką nori, kai patys krikščionys išpažįsta *realistišką* žmogaus pažintinių ir afektyvių galių supratimą. Todėl pamatinis keltinas klausimas yra ne tai, ar pasitikėti autoritetu, o ką reikia laikyti deramu autoritetu. Tomo Akviniečio atsakymas – Jėzus

Kristus ir jo įsteigta Bažnyčia, apreiškimas, neišsilavinusių apaštalu sėkmė, tūkstančių šventųjų liudijimai ir ypatin-gai kankinių likimai. Žinoma, čia reikėtų kalbėti daugiau, pvz., apie Šventojo Rašto statusą, egzegezės įvairovę ir patikimumą, ideologijas ir kita. Bet tai jau nebebūtų „žvilgsnis iš vidaus“.

3. KELIAS: KRIKŠČIONIŠKASIS BUVIMO BŪDAS IR JO VARŽOVAI

Po išdėstytos „vidinės“ krikščioniškojo buvimo būdo perspektyvos, laikas peržiūrėti, su kokiomis alternatyvomis gali susidurti atsidavęs krikščionis. Ap-siribosiu klasikinėmis krikščionybės alternatyvomis, turint galvoje, kad šiuolai-kinis jau greičiau gyvenimo stilių, nei būdų daugis¹⁹, tėra jau antikiniame pasaulyje išsakytų idėjų variacijos. Čia reikia trupučio istorijos.

Kaip matyti iš apaštalu darbų, Bažnyčios istorijos pradžioje Evangelija buvo skelbiama kaip Izraelio žmonių dvasinių lūkesčių išsipildymas. Bet kaip pažymi popiežius Jonas Paulius II įžangoje į encikliką *Fides et Ratio*, kelio, tiesos ir gyvenimo ieškojimas būdingas visiems laikams ir kultūroms. Tai reiškia, kad kai tik apaštalai bei pirmieji Bažnyčios tėvai susidūrė su intelektualiai išsilavinusiais pagonimis, Evangelija buvo pristatoma kaip ilgų ir painių pagoniško pasaulio (filosofinių judėjimų, pasklidusių Viduržemio jūros regione ir už jo) intelektualinių aspiracijų ir teorinių akligatvių išrišimas. Pats Jėzus Kristus buvo pristatomas kaip filosofas *par excellence*, vedantis į tikrąją išmintį.

Romos imperijoje tikroji filosofija, be pasaulio kilmės ir jį palaikančių dėsni-

gumų, bei žmogaus situacijos aiškinimų būtinai turėjo apimti praktikas, išpildančias tikrąsias (prigimtinės) žmogaus galimybes.²⁰ Praktikos buvo nukreiptos tiek pozityvia (gerųjų įpročių lavinimas), tiek ir negatyvia (įveikti blogus įpročius, paruošti mokinį vengti pagundų ir nesklaidumų) linkme. Teorinis filosofijos sąvokų tinklas turėjo palaikyti kasdienės praktikas, o jų kultivavimas sudaryti tam tikrą dvasinių aspiracijų lauką teorijai (požiūriui į tikrovę) suprasti. Pvz., kai šv. Augustinas užsikrėtė meile išminčiai perskaitęs Cicerono *Hortenzijų*, jis ne šiaip išklausė kelis filosofijos kursus, pervertė keletą traktatų, o griežtai atsi-ribojo nuo krikščionybės, priėmė manichėjizmą, paklusdamas manichėjų doktrinos ir moralinėms formuluotėms.²¹ Vėliau, vėl suartėjęs su krikščionyste, Augustino gyvenimą lydėjo ir praktinės konversijos, pvz., kartu su bendraminčiais įgyvendintas bendruomeninis maldos ir diskusijų gyvenimo būdas.

Anapus gėrio ir blogio pratarmėje Nietzsche rašo, kad krikščionybė yra platonizmas masėms.²² Jei traktuotume šį teiginį pozityviai (beje, nepamiršdami ir krikščionybę itin paveikusių stoikų, kuriems Nietzsche jautė pagarbą, universa-

lizmo), tai būtent krikščionybė padarė prieinamu kiekvienam žmogui tai, kas kitaip pagal daugelį klasikinių filosofinių mokyklų būtų prieinama tik tiems išskirtiniams, derinanties intelektualinę brandą, moralinę tvirtybę ir sėkmę. Krikščioniškasis šventojo gyvenimas (transformuotas filosofo idealas) prieinamas ir aristokratui, ir nelaimėliui (pasaulietiniu požiūriu). Pagal krikščioniškąjį apreiškimą, net tobuliausiems pagonims iškelti idealai nepasiekiami vien jų pačių pastangomis. Tik vidinė transformacija malonės, atneštos Kristaus, palaikomos Bažnyčios sakramentų, maitinamos malda, kankinyse ir gerais darbais, veikimas daro žmogų tikrai žmogišką. Taigi, jau ankstyvuojau Bažnyčios tapimo tarpsniu krikščioniškasis gyvenimo būdas buvo pristatytas mažų mažiausiai kaip visavertė alternatyva platonikų, neoplatonikų, aristotelininkų, stoikų, epikūrininkų, pironistų, skeptikų, cinikų, manichėjų ir kitoms filosofinėms mokykloms.

Žinoma, tai gerokai supaprastintas ano kultūriškai itin intensyvaus laikotarpio vaizdas, juk tuomet po „Bažnyčios“ vėliava egzistavo daugybė „dvasingumų“, nors ir sutelktų apie vieną doktriną ir sakramentus, bet kiekvienas su savo kartais ir tikrai reikšmingais teoriniais papildymais bei praktikomis. Bet iš esmės daugelis neofitų siūlė sekėjams pagoniškos etikos versijas, tik dabar pritaikytas krikščioniškajai doktrinai ir moralei. Atsižvelgiant į tokią situaciją, dera paklausti, kaip gi krikščionys apčiuopia savo gyvenimo versijos išskirtinumą, kaip alternatyvą ne-krikščioniškiems būvimui būdams?

Pirma, panašiai kaip ir dauguma alternatyvų, krikščionybė taip pat pagrin-

diniu gyvenimo imperatyvu laiko tikrosios išminties siekimą. Taigi krikščionys pritarė Sokratui, kad normalus suaugęs žmogus privalo nuolat reflektuoti verto gyventi gyvenimo klausimą ir tuo pačiu gebėti kritiškai palyginti savo egzistencinę trajektoriją su šiuo idealu.²³ Taip pat krikščionys sutinka su daugeliu pagoniškių alternatyvų, kad žmogaus siela (pasaulietiška – vidinis gyvenimas) pradžioje yra išbalansuota taip, kad tam tikra askezė, įnešanti į gyvenimo vyksmą tvarką ir kontrolę, neatsiejama nuo laimingo gyvenimo. Būtent todėl ypatingai jautriai reaguojama į nuolatinę pagundą tokias (preliminarias) gėrybes kaip turtai, garbė, populiarumas, šlovė, seksualinis malonumas ir galia (politinė, ekonominė ar socialinė) paskelbti vyraujančiu gyvenimo tikslu. Taipogi, krikščionys prisišlieja prie ilgos malonumų kritikos tradicijos. Malonumų vaikymasis tėra silpnumo išraiška, palaikoma prastos žmogaus situacijos, kurią pirmiausia epikūrininkų metafizika klaidingai pristatė kaip kontekstualizuotą materialistinę, žmogui indiferentiškos visatos.²⁴

Alternatyva pastarajai etikai yra gyventi gyvenimą, vienijamą pamatinio kilnaus tikslo, jo aistringai siekti ir nuolat prie jo derinti preliminarinius tikslus. Žinoma, toks gyvenimas numato pasitikėjimą (jei ne krikščionišką, tai bent sokratišką) filosofinio gyvenimo viršenybę prieš kitas alternatyvas. Būtent tai ir yra viena priežasčių, kodėl „amžini“ ego-transcenduojantys įsipareigojimai yra tokie nepriimtini „išminties“ atžvilgiu priešiškiems skeptikams, ypač liberaliose, demokratinėse, pliuralistinėse visuomenėse. Svarbu ir tai, kad vyraujantis tikslas būtinai turi būti „kilnus“, tai reiškia, kad jo siekimas

žmogų padaro labiau tinkamą tikram, atviram bendrumui su kitais. Tai labai svarbu krikščioniškai Dievo ir artimo meilės dialektikai (be artimo meilės Dievo meilė negalima), taip pat sudaro ir Aristotelio, Platono bei stoikų etikos ir politikos idealų pagrindą. Taigi krikščionybės atžvilgiu skeptikai gali lengviau atsipūsti, nes krikščionys panašūs į daugelį antikinių filosofinių mokyklų, tačiau yra tikrai esminių skirtumų. Baigsime paminėdami du iš jų, vienas kurių svarsto pirminę moraliai teisingo gyvenimo motyvaciją, antrasis – galutinio siektino tikslo prigimtį. Abu šie aspektai atskleidžia savotišką krikščionybės privalumą klasikinių alternatyvių atžvilgiu.

Net jei filosofai ir išaukština draugiškumą, klasikinių etinių mokyklų pirminė motyvacija iš esmės išlieka *nuasmeninta*. Tai reiškia, kad tikrasis moralinio gyvenimo motyvas yra troškimas pasiekti tam tikrą (nuasmenintą, kaip ir dera idealui) žmogaus išsipildymo standartą, pagal kurį žmonės turi būti vertinami (pvz., sunkiai treniruotis, kad taptum „taikliausiu krepšininku“). Krikščionybės požiūriu, toks laimės troškimas yra lydimas išdidumo vedino troškimo būti sau pakankamu. Moralinio gyvenimo nesėkmės apverčiamos pirmiausia ne todėl, kad jos žeidžia kitą, kurį mylime (aktualiai ar potencialiai), bet todėl, kad jos parodo mūsų pačių silpnybes. Todėl žmonės veikiau jaučia nepasitenkinimą, nesmagumą, sutrikimą, o ne kaltę ar atgailą, nesėkme laiko nesėkme būti geresniais, o ne nesėkme mylėti. Kaip tik tai šv. Augustinas pastebėjo *Išpažinimuose*, neaptikdamas platonizme meilės, išpažinties ašarų, aukos ir pan.²⁵ Atsidavau-

siam krikščioniui, priešingai, pagrindinė teisingo gyvenimo motyvacija yra meilė kitam, arba tiksliau, mylintis dėkingumas už Dievo malonės bei išganymo dovanas. Nesėkmė atsakyti į maloningą Dievo iniciatyvą, t.y. nesėkmė mylėti, yra ir nesėkmė suderinti savo valią su dieviškąja valia, o tai reiškia laisvės ir laimės kaip paklusimo meilėje prarastį.

Antrasis esminis krikščioniškosios ir filosofinės nuostatų skirtumas kalba apie tikslo, kurio siekiame moraliai teisingu gyvenimu, prigimtį. Pasak krikščionybės, pagrindinė klasikinių filosofinių aiškinimų problema yra ta, kad neturėdami apreiškimo, jie iškelia per menkus tikslus. Dialoge *Faidonas* Sokratas viliasi amžinojo gyvenimo, kuriame džiaugtųsi filosofine išmintimi ir kitų filosofų kompanija.²⁶ Įdomu, kad kaip tik tai Dantė jam padovanoja, patalpines jį į pirmąjį pragaro ratą, kartu su kitais nusipelnusiais filosofais. Štai kaip šią sceną komentuoja D. L. Sayers: „sielos mėgaujasi būtent tokiu pomirtiniu gyvenimu, kokį įsivaizdavo po garbingos mirties, bet jų nesėkmė – neįsivaizduoti geriau“.²⁷

Todėl klasikines etines galima mokyklas įtarti, nors garsiai išsakyta gana retai (epikūrininkai, stoikai), specifine „filosofine“ neviltimi. Ir kai Evangelijoje skaitome, kaip turtingas ir doras jaunikaitis nusiminęs pasišalina, Jėzui paprašius jo palikti, atiduoti viską vardan amžinojo gyvenimo (Mt 19), nesunku jame įžvelgti filosofą, kuris įtaria, kad yra dar kažkas, ko nepastebėjo ar nepadarė vardan amžinumo, daugiau nei reikalauja moralė, teisė ar filosofija. Taip pat jis gali įtarti, kad yra kažkas daugiau

apie amžinąjį gyvenimą, nei jis iki tol kontempliavo. Tačiau valios trūkumas aistringai, „nieko nepaisant“ atsiduoti Jėzui Kristui paliks jį įtarioje, nelaimin-

goje būklėje, nesupratus krikščioniškojo buvimo būdo struktūrinio pagrindo – tikėjimo amžinai gyventi dieviškosios šeimos artume.

IŠVADOS

Moderniai ir postmoderniai liberaliajai samonei krikščioniška „dvasinės nebrandos“ pasaulėžiūra yra nepriimtina. Tam krikščionys priešpriešina požiūrį, kad tik paklusime Šventosios Dvasios kreipčiai (tikėjime ir praktikose) atsiskleidžia žmogaus situacijos visuma ir atsiranda galimybė išsivaduoti iš vergystės savo individualioms aistroms lygiai kaip ir pasaulietinės galios (politinės, ekonominės, socialinės, intelektualinės) pagundoms. Nors tokia krikščioniškoji pozicija kertasi su demokratiniais išsilavinimo idealais, tačiau iš krikščioniškosios perspektyvos žvelgiant, pasitikėjimas Kristumi kaip mokytoju yra adekvatus atsiliepiamas į tikrąją žmogaus episteminę situaciją.

Krikščioniškoje epistemologijoje *tikėjimo apreiškiamas tikrumas* laikomas pranašesniu nei įvairiai nulemtas racionalumas. Paradoksalus krikščioniškosios epistemologijos pobūdis numato, kad *tikėjimo* atveju jau pati tikinčiojo meilė apreiškiančiam

tiesą yra esminis supratimo faktorius. Nors „tikėjimo preambolių“ ir „tikėjimo misterijų“ perskyra svarbi dėl apologetinių tikslų, centrinio vaidmens krikščionio gyvenime ji nevaidina todėl, kad būtent dėl įlietos tikėjimo dorybės tikintiesiems prieinamos *visos* apreiškotos doktrinos, tad ir krikščioniškojo *gyvenimo* visuma.

Krikščioniškąjį buvimo būdo supratimą nuo klasikinių filosofinių mokyklų, be eilės panašumų, iš esmės skiria du motyvai: pirminė moraliai teisingo gyvenimo motyvacija ir galutinio siektino tikslo prigimtis. Abu šie aspektai atskleidžia savotišką krikščionybės etinį psichologinį privalumą klasikinių alternatyvų atžvilgiu.

Įvaikinimo ir dovanų analogijos parodo specifiškai krikščionišką, ne per individualios valios prizmę perteikiamą antropologiją, kuri pretenduoja būti realistiškesnė nei racionalistinė ir kartu optimistiškesnė nei egzistencialistinė.

Literatūra ir nuorodos

- ¹ Čia ir kitur tekste nuorodos į Naująjį Testamentą pateikiamos iš: *Naujas Testamentas*. Iš graikų kalbos vertė kun. Česlovas Kavaliauskas. – Vilnius: Lietuvos Biblijos draugija, 1993.
- ² Paradoksalu, bet F. Nietzsche's suformuluota antžmogio (*Übermensch*) teorija, sukurta išsilaisvinti iš krikščionybės imperatyvų, veikiau pripažįsta priešininką rimtu.
- ³ Nors viduramžių scholastinė mintis pateikė ne vieną analogijos doktriną, Tomas Akvinielis

sistemiškai apibendrina Dievą įvardijančių dalykų („gėris“, „išmintis“ ir pan.) semantiką.

- ⁴ Thomas Aquinas. *The Summa Theologica*. Trans. Fathers of the English Dominican Province. – Benziger Bros, 1947, 1-2, 109, 3-4.
- ⁵ Ten pat, 1-2, 110, 3.
- ⁶ Ten pat, 3, 23, 1.
- ⁷ Ten pat, 1-2, 110, 4.
- ⁸ Ten pat, 1-2, 110, 3. Atrodo, kad Tomas Akvinielis, jokiū būdu neredukuojantis šios šviesos

- į intelektualinę iliuminaciją, čia įkvėpimo semiasi iš apaštalo Jono žodžių: „Jame buvo gyvybė, ir ta gyvybė buvo žmonių šviesa“ (Jn 1, 4).
- ⁹ Thomas Aquinas. *The Summa Theologica*, 1-2, 114.
- ¹⁰ Thomas Aquinas. *Summa contra Gentiles*. Trans. A. C. Pegis. – Notre Dame Press, 1975, 1, 4.
- ¹¹ Ši subtilų krikščioniškosios epistemologijos niuansą pražiūrėjo net tokie *Sub Specie Aeternitatis* (Dieviškosios perspektyvos) kritikai kaip Kierkegaardas ar egzistencialistai.
- ¹² Nors Tomas Akvinietis išskiria septynias Šventosios Dvasios dovanas, iš jų paminėsiu tik ypač relevantiškas straipsnio problematikai.
- ¹³ Žr.: Hannes Nykänen. *The “I” the „You” and the Soul: Ethics of Conscience*. – Abo Academi University Press, 2002.
- ¹⁴ P. Tillichas stebuklingą *Aukso taisyklės* kasdieniškumą iliustruoja rytine šypsena, kurios tikimės iš kiekvieno sutikto ryte, bei esame pasiryžę tokia šypsena pasveikinti artimą, net jei neišsimiegoję. Tiesa, Tillichas priduria, kad Dievo meilė transcendoja *Aukso taisyklę*: juk pati iš savęs taisyklė nesako, ko privalome norėti, kad kitas žmogus mums darytų (Žr.: Paul Tillich. *The New Being*. – Bison Press, 2006).
- ¹⁵ Mindaugas Briedis, Evaldas Kazlauskas. Kognityvioji psichologija ir moralės filosofija: ar tvirtos kognityvinės ir moralinės raidos paralelės? // *Problemos*, 2008, Nr. 74, p. 150–160.
- ¹⁶ Thomas Aquinas. *Summa contra Gentiles*, 1, 4.
- ¹⁷ Mindaugas Briedis. Teologija kaip *Scientia Practica*: hermeneutika ir etika. // *Logos*, 2009, Nr. 60, p. 15–26.
- ¹⁸ Thomas Aquinas. *The Summa Theologica*, 2-2, 4, 8.
- ¹⁹ Jūratė Černevičiūtė. Gyvenimo stiliaus stratifikacija, naratyvai ir sukonstruoti tapatumai. // *Filosofija. Sociologija*, 2008, Nr. 19 (1), p. 26–34.
- ²⁰ Pierre Hadot. *Philosophy as a Way of Life*. – Blackwell Publishing, 1995.
- ²¹ Aurelijus Augustinas. *Pokalbiai su savimi*. Vertė V. Stalioraitytė. – Vilnius: ALK/Aidai, 1994.
- ²² Frydrichas Nyčė. *Rinktiniai raštai*. Vertė A. Šliogeris. – Vilnius: Mintis, 1991.
- ²³ John Ferguson. *Socrates. A Source Book*. – Open University Press, 1970.
- ²⁴ Vis tik yra pagrindo manyti, kad krikščionybės (ir ne tik) mąstytojai nepagrįstai siaurai suprato Epikūro ir sekėjų idėjas (Žr.: Pierre Hadot. *Philosophy as a Way of Life*).
- ²⁵ Aurelijus Augustinas. *Išpažinimai*. Vertė E. Ulčinaitė, V. Stalioraitytė. – Vilnius: ALK/Aidai, 2004.
- ²⁶ Platonas. *Faidonas, arba Apie Sielą*. – Vilnius: ALK/Aidai, 1999.
- ²⁷ *The Comedy of Dante Alighieri the Florentine, Cantica 1: Hell*. Trans. D. L. Sayers. – Baltimore, Md.: Penguin Books, 1949, p. 95.